

PERIFRAZA HODISASI VA UNING LINGVISTIK XUSUSIYATI

G.F.Ziyodullayeva

Buxoro davlat pedagogika institute II bosqich magistranti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tilda perifrazalarning qo'llanishi, ularning turlari, perifraza doirasida amalga oshirilgan bir qancha ishlar tadqiqi keltirildi. Perifraza hodisasining lingvistik mohiyati, uning semantik va uslubiy xususiyatlari, nutqdagi funksional ahamiyati tahlil qilindi. Shu bilan bir qatorda, asarlarda uchraydigan kontekstual perifrazalarning qo'llanishiga va ularning qanday badiiy yuk tashiganini oydinlashtirishga harakat qilindi.*

Kalit so'zlar: *perifraza, parafraza, sof perifraza, kontekstual perifraza, obrazlilik, estetik ta'sir.*

Insoniyat yaralibdiki, o'z fikrlarini so'zlar va tushunchalar orqali ifoda etadi. Nutq ta'sirchanligini oshirish maqsadida bir qancha o'xshatish vositalaridan foydalaniladi. Bular tilning ta'sirchanligini oshirishga, tinglovchiga o'zgacha zavq berishga xizmat qiladi. Nutq yaxlitligini, estetik ta'sirini oshirishga xizmat qilgan vositalardan biri – perifraza. Perifraza nutqda biror tushunchani bevosita nomlash o'rniga, uni tavsifiy yo'l bilan ifodalash orqali obrazlilik va ekspressivlikni kuchaytiradi. Ushbu hodisa metafora, metonimiya, sinexdoka, ko'chim, o'xshatish kabi hodisalar bilan bir qatorda tursa-da, aynan bir narsa emas. Perifraza so'zni yanada ta'sirchan, hissiy nuqtayi nazardan kuchli qilib ifodalaydigan tasviriy ifodalardir. Bunday vositalarni nutqda o'rinli qo'llay olgan insonlar notiq, voiz deb ulug'lanadi. Perifraza so'zining ma'nosi nima? Bu tushuncha tilimizga qay yo'sinda kirib o'rnashdi? Shu kabi savollarni oydinlashtirishga harakat qilsak.

Dunyo tilshunosligida perifrazalar talqiniga bag'ishlangan juda ko'plab tadqiqotlar, ilmiy izlanishlar olib borilgan, barcha izlanishlarda bu atama "perefras", "perifrasis", "perifraza", "parafraz", "parafraza" kabi variantlashuvi asosida izohlangan. "Parafraza" va "perifraza" atamalarida "para" ham, "peri" ham yunonchadan olingan bo'lib, "para" – yonida, atrofida, yonma-yon ma'nolarida, "peri" – haqida, to'g'risida, xususida kabi ma'nolarda qo'llangan. Qaysi bir atamani qo'llash masalasida turlicha qarashlar ilgari surilgan. Bir qator olimlar, jumladan, H.Shamsiddinov o'z mulohazalarida perifraza atamasini qo'llashni ma'qul deb topadi. Leksikograf O.S.Axmanova tahriri ostida nashr qilingan lingvistik qomusiy lug'atda perifrazaga "biror so'zni (ba'zi predmetlarning so'zlar orqali oddiy ifodalanishini) tasviriy ifoda bilan almashtirishdan iborat bo'lgan ko'chim" [2, 312-b] deya ta'rif beradi.

A.Hojievning "Lingvistik terminlarning izohli lug'ati"da perifrazalarga quyidagicha izoh berilgan: "Narsa, hodisani o'z nomi bilan emas, tasviriy usul bilan ma'lum kontekst, situatsiyadagi xarakterli belgi-xususiyati orqali ifodalaydigan stilistik priyom. Masalan, dala malikasi, (makkajo'xori)" [1, 67-b].

I.E.Umirov “O‘zbek tili perifrazalari” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida o‘zbek tili perifrazalarini ilk marta ilmiy-nazariy jihatdan keng ko‘lamda o‘rgandi [3, 26-b]. Tadqiqotda perifrazalarning quyidagi turlari ajratildi:

a) hosil bo‘lish usuliga ko‘ra: leksik perifraza, frazeologik perifraza, sintaktik perifraza, logik perifraza, sof va kontekstual perifraza;

b) semantikasiga ko‘ra: mualliflik ma’nosini ataydigan perifraza, kasb-kordagi mahoratni anglatadigan perifraza, shaxsning jamiyatda tutgan o‘rnini anglatadigan perifraza, ijodkor asaridagi biror g‘oya va mavzuni bildiradigan perifraza, san’at namoyandalari yaratgan o‘lmas obrazlarni bildiradigan perifraza, muassasa va muayyan joylarni anglatadigan perifraza, suyuqlik va texnika predmetlarini anglatadigan perifraza, tabiat hodisalari va o‘simliklarni anglatadigan perifraza, jonivor nomlarini anglatadigan perifraza, shaharlarni ifodalaydigan perifraza.

Unutmasligimiz kerakki, perifrazalar ham adabiy nutqda, ham so‘zlashuv nutqida keng qo‘llanadi. Perifraza nutqda bir nechta muhim funksiyalarni bajaradi:

- 1) nomlash funksiyasi – predmetni bilvosita ifodalash;
- 2) estetik funksiyasi – nutqni go‘zal va badiiy qilish;
- 3) ta’sirchanlik funksiyasi – o‘quvchi yoki tinglovchiga kuchli ta’sir ko‘rsatish;
- 4) pragmatik funksiya – muallif niyatini chuqurroq yetkazish;

Sof perifrazalar har inson ongida mavjud shaklga ega bo‘lib, aytilgan zahoti darrov anglashiladi. Bu kabi perifrazalar inson lisoniy ongida ma’lum o‘ringa ega. Masalan, o‘rmon malikasi – archa, zangori ekran – televizor, o‘rmon sanitari – bo‘ri va hokazo. Kontekstual perifrazalar borki, ular matn asosida tushuniladi. Masalan, erk kuychisi – Cho‘lpon, tabiatan va tug‘ma shoir – Usmon Nosir va shu kabi.

E’tibor berishimiz kerakki, perifrazalar narsa-hodisalarning ma’lum tashqi shakli, ma’lum o‘ziga xos xususiyati asosida yuzaga keladi. Aynan tasviriy ifodaning bu kabi xususiyatga ega ekanligi badiiy adabiyotda, ayniqsa, emotsional-ekspresivlikni oshirishga xizmat qilmoqda. Masalan, Usmon Nosir ijodida “Nil va Rim” she’rida uchraydigan quyidagi tasviriy ifodalarga diqqat qaratsak [6]:

Termilaman o‘lik ko‘zga (nega qo‘rqayin?).

Barchasidan o‘yib olib ko‘zining oyin –

Bu o‘rinda ko‘zning oq qismini ko‘zning oyi deb ta’riflanganiga guvoh bo‘lamiz.

Sariq qumlar orasidan qon rangli quyosh – Ko‘tarilar.

Nil oqadir – qullar to‘kkan yosh...

Neki qilsa, o‘zi bilur, o‘zi hukmron,

Misr bo‘ylab Nil oqadur – “qullar to‘kkan qon!”

Nil daryosiga “qullar to‘kkan yosh” va “qullar to‘kkan qon” deb ta’rif berilishi, Nil oddiy daryo emas, balki qullik tizimi, og‘ir mehnat va insoniy azoblar bilan bog‘liq tarixiy haqiqatni ifodalaydi.

– Dedi, parcha-parcha bo‘lgan gladiator,

Rim – o‘yindan o‘lim kutgan jinni teatr!

Bu o'rinda qo'llangan tasviriy ifoda vahshiy tomosha, inson hayoti qadrsiz bo'lgan shafqatsiz muhitni ifodalashga xizmat qilgan.

F.Xolmurodova "Qutadg'u bilig" leksikasi" mavzusidagi ilmiy ishida perifrazalar xususida ba'zi qarashlarini bildirib o'tgan [4, 24-b]. "Qutadg'u bilig"da qo'llanilgan perifrazalarning asar qiymatini, ta'sir kuchini oshirishga xizmat qilishi türkän qutī – "Bug'ro Qoraxon", köz yülü – "ko'z yoshi", uluy kün – "qiyomat", ölüm tutyaqī – "kasallik" kabi misollarda orqali izohlangan.

Bundan tashqari, asarda tabiat tasviriga bag'ishlangan ko'plab perifrazalarni uchratishimiz mumkin [5, 107-b]. Jumladan, tun bir o'rinda "qora yuz bog'i" shaklida ifodalansa, boshqa o'rinlarda "zangi yuzi", "sevuglar qoshi", "qora soch bo'dug'i", "qora ko'ylak", "zog' rangi", "habash qirtishi" (qiyofasi), "tul to'ni", "qunduz terisi" deya tasvirlangan.

Quyoshning tasviriy ifodasi "rumiy qizi"dir. Shuningdek, u sata (marjon), sata qalqoni (marjon shodasi), yorug' yuz, sara qiz yuzi kabi rang-barang ko'rinishda ifodalangan. Asarda qo'llanilgan perifrazalar Yusuf Xos Hojibning so'z qo'llash mahoratidan darak beruvchi obrazli o'ziga xos ifodalar hisoblanadi.

Perifraza tilning muhim stilistik vositalaridan biri bo'lib, nutqni boyitish, obrazlilikni kuchaytirish va ma'no qatlamlarini chuqurlashtirishga xizmat qiladi. U nafaqat nomlash vositasi, balki estetik va emotsional ta'sirni ta'minlovchi muhim lingvistik hodisalardan biri hisoblanadi. Perifrazadan samarali foydalanish nutq madaniyatini yuksaltiradi va fikrni yanada ta'sirchan ifodalash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – Б. 267. (Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1985. – 267 b.)
2. Лингвистический энциклопедический словарь /под ред. О.С.Ахмановой. –2-е изд., стер. – Москва: УРСС, 2004. – С. 312. (Lingvisticheskiy ensiklopedicheskiy slovar / pod red. O.S.Axmanovoy. – 2-e izd., ster. – Moskva: URSS, 2004. – S.312.)
3. Умиров И. Ўзбек тили перифразалари. Филол.фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 1996. – 23 б. (Umirov I. O'zbek tili perifrazalari. Filol. fan. nomz. diss. avtoref. – Toshkent, 1996. – 23 b.)
4. Холмуродова М.Ф. "Қутадғу билиг" лексикаси. Филол. фан. PhD дисс. автореф. – Тошкент, 2019. – 24 б. (Xolmurodova M.F. "Qutadg'u bilig" leksikasi. Filol.fan. PhD diss. avtoref. – Toshkent, 2019. – 24 b.)
5. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф қилувчи Қ.Каримов). – Тошкент: Фан, 1972. – 971 б. (Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig (Transkripsiya va hozirgi o'zbek tiliga tavsif qiluvchi Q.Karimov). – Toshkent: Fan, 1972. – 971 b.)
6. Tafakkur.net

